

XÜSUSİ TƏYİNATLI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİLƏLƏNLƏRİN TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİR EDƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏR

**Məmmədzadə Müjkan Əbdülməli qızı, p.ü.f.d.,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı, Bakı şəhəri, Azərbaycan**

***Anatasiya:** Məqalədə xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilənlərin təlim prosesinə təsir edən psixoloji amillərdən bəhs olunur. Belə ki, təhsilənlərin innovativ fəaliyyəti onlara yenilik etmək, müstəqil iş təşkil etmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək global çağırışlara cavab vermək imkanları verir. Məqalədə xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlim zamanı təlim mühitinin möhkəmləndirilməsindən, nəzəri psixoloji modellərin öyrənilməsindən, təhsilənlərdə fərdi stresin idarə edilməsindən, tədrii zamanı özünütənzimləmənin təşkil modelindən bəhs olunur.*

***Açar sözlər:** xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri, təhsilənlər, təlim prosesi, idarəetmə, təlim mühiti*

Giriş

Təhsil sistemlərində genişmiqyaslı inkişaf tələbləri dünya səviyyəsində artarkən, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsil sistemi strukturları bu tələblərə davamlı olaraq cavab tapa bilmir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində idarəetmə strukturları demək olar ki, təhsil sahəsində baş verən uğursuzluqlara cavab vermir və əksər ali təhsil problemlərinin təhsilin idarəetmə strukturlarında olduğu iddia edilir.

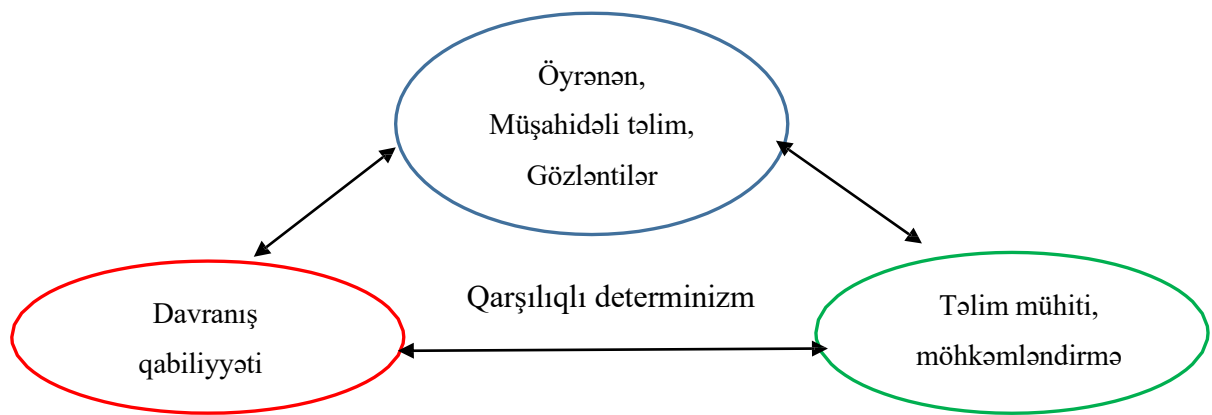
Təhsilənlərin innovativ fəaliyyəti onlara yenilik etmək, müstəqil iş təşkil etmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək global çağırışlara cavab vermək imkanları verir.

Metodiki cəhətdən bu sahənin araşdırılması yeni məzmun əsasında, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin tədrisində idarəetmə mədəniyyətinin qazanılması kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Əsas hissə

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilənlərin davranışında sosial təlim nəzəriyyəsini təqdim edən alim məşhur Kanadalı – Amerikalı psixoloq Albert Bandura sosial öyrənmə nəzəriyyəsini (SÖN) pedaqoji elmə gətirmiş, şəxsiyyətin formalaşmasında müşahidələrin rolunu xüsusi qeyd etmiş, təhsilənlər idarəetmə bacarığı kimi, təlimin qarşılıqlı qərar vermə modelini təqdim etmişdir [8, s.252].

A.Bandura kimi B.J.Zimmerman və M.Martines Pons da özünü tənzimləmənin düşüncələr, hisslər və davranışlar kimi təlimin koqnitiv tərəflərini özündə birləşdirən hədəfə əsaslanan bir proses olduğuna inanırdı [11, s.285]. SÖN modeli, təlimin sosial kontekstdə reallaşmasını təklif edir və burada dinamik mühit və davranış arasında qarşılıqlı əlaqədə yarandığını sübut edir. Bu üçbucaqlı əlaqə (sxem 1) bir-biri ilə əlaqəli beş konstruksiya olan, öyrənmə, müşahidə, gözləntilər, davranış və təlim mühitinə əsaslanır.

Sxem 1. Sosial Təlim Nəzəriyyəsindəki üç komponent, öyrənən, mühit və davranış tərəfindən təsvir olunan qarşılıqlı determinizm [8]

Sxemdən göründüyü kimi, təhsilalanların təlimdə idarəetmə bacarıqları ilk olaraq, onların gözləntilər üzrə davranışlarının modelləşdirmə, müşahidə və uyğun təlim mühitində möhkəmləndirmə yolu ilə formalaşır (sxem 1) A.Bandura auditoriya şəraitində davranış strategiyalarının tətbiqi nəticəsində təhsilalanlardakı qabiliyyətlərin təlimə müsbət təsir göstərməsini sübut edə bilmişdir.

SÖN-nin məqsədi öyrənənlərin müəyyən bir zaman ərzində nəzərdə tutulmuş davranışı əldə etmək üçün idarəetmə bacarıqları və möhkəmləndirilmiş mühit vasitəsilə bu davranışların necə tənzimlədiyini təsvir etməkdir.

Bu fikirləri araşdıran pedaqoq alim A.Bandura təlimin sosial bir kontekstdə baş verdiyini sübut edir və təlimdə idarəetmə davranışının əsasən öyrənən, təlim mühiti, davranış arasındakı dinamik və qarşılıqlı determinizmə əsaslandığını təklif edir [8, s.280]. Determinizm prinsipi özündə əsasən yeddi komponenti təyin edir:

- a. Tələbəyönümlü təlim;
- b. Təlimin sosial mahiyyəti;
- c. Emosional təlimin təşkili;
- d. Fərdi fərqlərin tanınması;
- e. Bütün təhsilalanların nəzərə alınması;
- f. Təlimdə qiymətləndirmə;
- g. Horizontal əlaqələrin qurulması.

Qarşılıqlı determinizm öyrənənin müstəqil fəaliyyətini tənzimləyən səmərəli bir üsul kimi təhsilalanların maraqları, fəal təlim mühiti, xarici sosial kontekst və gözlənilən davranışa nail olmaq üçün reaksiyası və ya fəaliyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Təlimdə bu modelin tətbiqi təhsilalanlarda problemin həlli, əməkdaşlıq, sərbəst tənqidi fikir və təqdimetmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Müşahidəli təlim üsulu müəyyən edilmiş kriteriyalar əsasında hazırlanır və bu üsulu müəllim və ya digər təhsilalanlar həyata keçirir [8, s.282].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimin gözləntilərə əsaslanması, yəni təhsilalanların maraqları və məmnunluğuna xidmət etməsi çox vacib faktordur. Təhsilalanlarda özünüidarə və bunun əsasında metakognitiv idarəetmə bacarıqları ilk öncə, təlim nəticələrində əks olunmalıdır.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində davranış qabiliyyətinin nümayişi təhsilalanların arzuladığı davranış qabiliyyətini yerinə yetirmək üçün çıxışı və ya təqdimatı tələb olunur. Bu proses üçün maraqlı resurslar, əyaniliklər, texnoloji avadanlıqlar kimi dəstəkləyici vasitələrlə təmin olunması vacib addımdır. Bu davranış özünüidarənin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsilalanın uğur qazanma qabiliyyətinə özünə inamı yoxdursa davranışını idarə etməkdə çətinlik çəkəcəkdir, bu məqsədlə, hər bir fərd fərqli öyrənmə və təhsil strategiyalarından necə istifadə etmək bacarıqlarına inamlarını inkişaf etdirməlidirlər [8, s.284].

Təlim mühitinin möhkəmləndirilməsi xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimin pozitiv

və ya neqativ mühitlə təmin olunması daxildir və təhsilalanın davranışına həm daxili, həm də xarici reaksiyalar təsir edir. Pozitiv mühitin möhkəmləndirilməsinə təlimin orijinal formada olması, interaktiv təbiəti, vizual xarakterə malik olması və fəaliyyətin dəyərləndirilməsi daxildir. Tələbələrin motivasiyasını idarə etmək üçün hədəflər müəyyənləşdirilməli, akademik tapşırıqları yerinə yetirmə qabiliyyətinə dair müsbət yanaşmalar inkişaf etdirməlidir [8, s.287].

Təqdim olunan nəzəri psixoloji modellərin öyrənilməsi perspektivliyində belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə davranış modellərinin dəyişkənliyi və yeni bir təlim forması sonda təhsilalanların mərkəzli təlimin idarə olunmasında müxtəlif psixoloji yanaşmaların olmasını zəruri hesab edir.

Bütün bunlarla yanaşı təhsilalanların bir fərd kimi daxili özünüidarəsində müxtəlif psixoloji aspektlərin araşdırılması təlimin idarə olunmasında əhəmiyyətli elementlərin öyrənilməsini vacib hesab edir.

Psixoloji tərəflərini araşdıran pedaqoq alimlər qeyd edirlər ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlim prosesində təhsilalanların özünüdərk etmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün uyğun imkanlar yaradılmalıdır. E.Pskarela, P.T.Terenzini, J.S.Yun yazılarında qeyd olunan tövsiyələrə əsasən təlimdə təhsilalanların müxtəlif tapşırıqlar və fəaliyyətlərdə iştirakının güclü və zəif məhdudiyyətləri müəyyənləşdirilə bilər. Fəaliyyətlər əsasında istənilən məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün təhsilalanlar məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq gücünə malik olur və problemin təsirli həllini təbiiq edirlər [10;127].

Azərbaycanlı alimlər təhsilalanlarda şəxsi şüuru inkişaf etdirmək üçün ilkin fəaliyyət kimi ən başlıca idarəetmə bacarığının qəbul olunmasını yazırlar. Özünüdərk etmə, psixoloji inkişaf baxımından öyrənənlərin özləri barədə məlumatlılıq yaratmasına imkan verir [1; 2; 3; 4].

Q.E.Əzimov, M.H.Nəzərov, J.D.Kleyn və R.K.Riçi müstəqil fəaliyyətin inkişafını nəzərdə tutan psixoloji təlim mühitinin fiziki olduğu qədər vacib olduğunu qeyd edirlər. Tələbəyönümlü təlimi dəstəkləyən sakit və rəşional davranış nümayiş etdirən müəllimlər, təhsilalanların öyrənməsini təşviq edən dəstəkləyici bir mühit yarada bilərlər. Dəstəkləyici və cəlbəedici bir öyrənmə mühiti, təhsilalanların sərbəst fəaliyyətinin uğurlu reseptinin tərkib hissəsidir. Müsbət fəaliyyətlər təhsilalanın xoş bir öyrənmə təcrübəsini dəstəkləyir, problem həll etmə və qərar qəbul etmə prosesinə təsir edir. Bunun nəticəsində daha yaxşı performans və mükəmməl bir sosial mühitə gətirib çıxarır, pozitiv mühitlə yanaşı, motivasiyada təhsildə işləyən yanacaq kimi, daha müsbət davranışlara istiqamətlənir. Təlimdə həvəsli hərəkətləri ilə qürur duyan təhsilalanlar daha yaxşı nəticələr əldə edəceklər [4; 5; 9].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə iştirak edən hər bir fərd daxili streslərin növünə, patologiyasına və disfunksiyalarına görə fərqlənir və yaranan bu vəziyyət olduğu dərəcədə dəyişir. Bəzən təlimdə hər bir öyrənənlərin özündə mənşəyinə uyğun şəxsi streslərini idarə etmələri lazımdır. Bir çox hallarda təlimdə fərdi stresin idarə edilməməsi məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün maneə törədir. Müşahidələr göstərir ki, hər bir təhsilalan stresini idarə edərkən, öz yanaşma tərzindən istifadə etdikdə, onun təsirli olduğu təsbit edilə bilər. Təhsilalanlarda qarşılıqlı ünsiyyətin və ya fərdi fəaliyyət zamanı yaranan stressi idarə etməyin ən yaxşı yolunu fəaliyyətlər əsasında minimuma endirəcək və ya aradan qaldıracaq strategiyalardan istifadə etmək lazımdır. Effektiv strategiyalar, stresləri idarə etmək üçün yeni bir pozitiv təlim mühitini yaradan və ya tətbiq edən strategiyalardır. Təhsilalanların idarəetmə bacarıqlarının kökündə stresslə mübarizə qabiliyyəti əsas yer tutur.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilalanlar özünüidarə qabiliyyətinin nümayişində sualları cavablandırarkən, öz fikrini əsaslandırma, fərqli arqumentlərlə çıxış, müqayisə etmə stresslə mübarizə üçün ən zəruri bacarıqlardır. Yüksək səviyyəli idarəetmə vərdişləri təhsilalanlarda təmkinli olmağı, tolerantlıq nümayiş etdirməyi və qarşı tərəfə müsbət rəy göstərməyi tələb edir.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə yaranan hər bir ziddiyyətin təhsilalanlar arasında araşdırılması funksional baxımdan dəyərli bir fəaliyyətdir. Bəzən tədris zamanı münaqişələrin həllində problemlər haqqında əhatəli məlumatla malik olmaq, problemi dərindən başa düşmək və daha mənalı həlli yollarını tapmaq münaqişənin uğurla nəticələnməsinə gətirib çıxarır. Bir çox hallarda təlimdə və ya təlimdən kənarda təhsilalanlar arasında yaranan ziddiyyətlərin

meydana gəlməsində laqeydlik ortaya çıxır. Pedaqoji təhsil sahəsi daha çox polemika yaradan bir sahə olduğu üçün daim təhsilalanların müxtəlif situasiyalar zamanı yaranan qarşıdurma və fikir ayrılıqlarına tez-tez rast gəlmək olur. Konfliktlərin baş verdiyi zaman təhsilalanların sülh yolu ilə münaqişələrin həllinə qoşulması vacibdir. Burada əsasən konfliktlərin növü, idarə olunması, mediatorun məsuliyyətlərini bilməsi, münaqişəni azaltmaq üçün fəaliyyətlərin seçilməsi mühüm mərhələ hesab edilir. Təhsilalanlar arasında konfliktlərin həlli üzrə vəziyyətin aydınlaşması hədəfləri vurğulanır, həlli sahələri müəyyən edilir və münaqişə şəraitində belə müxtəlif mədəniyyətlər haqqında anlayışlar öyrədilir. Sualların verilməsi təhsilalanlar arasında şəxsi dəyərləri və etik qaydaları qoruyaraq onlara qarşı laqeyd konstruktiv bir oriyentasiya inkişaf etdirir [3; 6; 7].

Nəticə

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində motivasiya təhsilalanların müstəqil fəaliyyətini, sərbəst düşüncələrini, problemlərə kritik yanaşmaların dəyərləndirilməsi və öhdəliyinin təmsil edilməsidir. Təlimdə təhsilalanları həvəsləndirmək liderlik bacarıqlarına sahib olmaq istəyən təhsilalanlar üçün zəruri xarakter daşıyır. Məsələn, auditoriya mühitində təhsilalanlar öyrənmə qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər. Əsasən akademik fəaliyyət müddətində çətinliklərlə qarşılaşan təhsilalanlar müəllimlər tərəfindən motivasiya olmaları lazımdır. Müəllimlər təhsilalanlarla ünsiyyət qurduqda intizamlılığı təmin etməlidirlər. Motivasiya özünüidarəetməyə əsaslandığında ən yaxşı nəticə verir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində müəssisələrində idarəetmə bacarıqlarının formalaşması sahəsində müşahidə olunan motivasiya çətinlikləri əsasən aşağıdakılardır:

1. Təhsilalanlara nəzarət hissinin verilməsi, təlim məqsədlərinin aydın izah edilməməsi və müsbət təlim mühitinin yaradılmaması təhsilalanları sərbəst fəaliyyətə motivasiya edə bilmir. Təhsilalanlara nəzarət hissinin verilməsi onların seçim və nəzarət etməsinə imkan vermək, onları məşğul etməyin ən yaxşı yollarından biridir. Məsələn, təhsilalanlara tapşırıq növünü və ya hansı problemlərin üzərində işləyəcəyini seçməsinə icazə vermək, onları daha çox iş görməyə sövq edə biləcək nəzarət hissi verə bilər.

2. Təlim məqsədlərinin aydın olması. Bəzən təlim məqsədləri aydın olmadığı təqdirdə auditoriyada tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı təhsilalanların davranışında qarışıqlıq yaranır. Araşdırma zamanı məqsədlər, qaydalar və gözləntilər aydın olmalıdır ki, təhsilalanların tapşırıqları yerinə yetirərkən hədəfləri də dəqiq olsun. Məqsədlərinin aydın və dəqiqliyi onların özünüinkişafında həvəsləndirici rol oynayır.

3. Təhlükəsiz təlim mühitinin yaradılması. Müəllimlər təhsilalanlar üçün təhlükəsiz, dəstəkləyici bir mühit yaratmaqla, fərqli qabiliyyətləri reallaşdırma bilirlər. Bu zaman təhsilalanlar məsuliyyətlərini dərk edirlər və özləri akademik hədəflərə çatmaq və karyera perspektivlərini zənginləşdirmək üçün motivasiyanı inkişaf etdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə.Ə. *Ali məktəbdə təhsili idarəetmənin humanizm və demokratik prinsipləri* / Ə.Ə. Ağayev. – 2017. URL: <http://ajdaragayev2017.blogspot.com/2017/08/ali-mktbd-thsili-idaretmnin-humanizm-v.html>

2. Əhmədov, N. *İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası* / N. Əhmədov. – Bakı: –2000. – 384 s.

3. Əlizadə, Ə. *Pedaqoji psixologiya* / Ə. Əlizadə, H. Əlizadə. – Bakı: – 2010. – 319 s.

4. Əzimov, Q.E. *Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri* / Q.E. Əzimov – Bakı: – 2004. – 385 s.

5. Nəzərov, M.H. *Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti.* / M.H. Nəzərov, A.R. Babayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 200 s.

6. Кабаченко, Т.С. *Психология управления. Педагогическое общество России* / Т.С. Кабаченко, – Москва: –2003. –283 с.

7. Карпов, А.В. *Психология менеджмента [Электронный ресурс].* URL: <http://>

sbiblio.com/biblio/archive/karpov_psiho/12.aspx (Дата обращения: 05.01.2012).

8. Bandura, A. *Social cognitive theory of self-regulation*. // *Organizational behavior and human decision processes*, – 1991. No 50 (2), – p.248-287.

9. Klein, J.D., & Richey, R.C. *Improving Individual and Organizational Performance // The Case for International Standards, Performance Improvement*. – 2005. Vol. 44, No. 10, – p.9-14

10. Pascarella, E. *How college affects students*. / E.Pascarella, & R.T.Terenzini. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, – 1991. – 1082 p.

11. Zimmerman, B.J. & Martinez-Pons, M. *Construct validation of a strategy model of student self-regulated learning // Journal of Educational Psychology*, – 1988. No 80(3), – p. 284-290.

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE LEARNING PROCESS OF STUDENTS IN SPECIAL EDUCATION INSTITUTIONS

Mammadzade Mujkan Abdulali, Ph.D.,

Doctoral student of the Military Scientific Research Institute, Baku city, Azerbaijan

Email: mujkan@mail.ru

Abstract: The article deals with the psychological factors affecting the training process of those studying in special education institutions. Thus, the innovative activity of students gives them opportunities to innovate, organize independent work, develop research skills and respond to future global challenges. The article talks about the strengthening of the learning environment during training in special educational institutions, the study of theoretical psychological models, the management of individual stress in students, and the model of organizing self-regulation during training.

Keywords: special purpose educational institutions, students, training process, management, training environment

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СПЕЦИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Мамедзаде Муджкан Абдулали, доктор философии по педагогике

Докторант Военного научно-исследовательского института, город Баку, Азербайджан

Email: mujkan@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на процесс обучения обучающихся в специальных учебных заведениях. Таким образом, инновационная активность студентов дает им возможность заниматься инновациями, организовывать самостоятельную работу, развивать исследовательские навыки и реагировать на будущие глобальные вызовы. В статье говорится об укреплении среды обучения во время обучения в специальных учебных заведениях, изучении теоретических психологических моделей управления индивидуальным стрессом у студентов, модели организации саморегуляции во время обучения.

Ключевые слова: образовательные учреждения специального назначения, обучающиеся, учебный процесс, менеджмент, учебная среда.